

УДК 94. (477.6):330 + 314.7

ЗМІНИ В СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ В 1920–1926 рр.

МИКОЛА АЛФЬОРОВ,*кандидат історичних наук, доцент**Горлівського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом*

У статті на основі вивчення літератури та джерел досліджуються зміни в складі населення Донбасу в 1920-1926 рр. Особливу увагу приділено аналізу даних переписів 1920, 1923, 1926 рр. Показано вплив політичних чинників на зміни чисельності населення, природний та механічний приріст.

Ключові слова: Донбас, регіон, населення, чисельність, природний і механічний приріст.

Постановка проблеми й аналіз останніх публікацій.

Питання демографічного розвитку України викликають усе більшу увагу дослідників, проте деякі аспекти залишаються маловивченими. Особливо це стосується періоду 20-х рр. ХХ ст. Вивчення цього періоду як у Донбасі, так і в Україні в цілому не було об'єктом спеціального дослідження. Хоча йому присвячено багато праць і публікацій вітчизняних істориків. Окремі питання історії цього періоду розглянуто в колективних працях [1], а також монографіях. С. В. Кульчицький у [2] простежив розвиток України в добу нової економічної політики, Л. Гордієнко - ліквідацію безробіття в УРСР у 1921-1930 рр. [3], О. М. Бут та П. В. Добров приділили увагу "економічній контрреволюції" в 20-30-ті роки ХХ ст. [4].

Багато праць написано й з історії Донбасу того часу. Д. А. Першак розглянув склад робітників вугільної промисловості регіону [5], В. М. Нікольський та В. М. Ізюмов [6] дослідили становлення та розвиток кооперації в період НЕПу. На сучасному етапі багато уваги приділяється вивченню репресій. Так, В. М. Нікольський розглянув репресивну діяльність органів Держбезпеки СРСР в УРСР та її наслідки [7] й ін.

Проблемам соціально-економічного, етнічного розвитку Донбасу в цей період також присвячено праці окремих дослідників. З. Г. Лихолобова та В. Коваленко приділили увагу процесам урбанізації в регіоні в 1926-1939 рр. [8], К. В. Нікітенко - проблемам розвитку недержавного сектора економіки [9], О. В. Стяжкіна розглянула пересічну людину Донбасу на початку 1920-х рр. у вимірі слова, простору, часу [10], О. М. Сапіцина проаналізувала потребу жіночої робочої сили в сільському господарстві в контексті вирішення проблеми безробіття в країні [11], О. Ю. Сучкова зосередила увагу на дослідженні єврейської меншості в регіоні та змін у її складі в 1920-1930-ті рр. [12]. О. В. Струченков дослідив умови праці інженерно-технічних спеціалістів промисловості Донбасу в добу радянської модернізації (кінець 1920-х-1930-ті роки) [13], Н. Г. Малярчук розглянула створення російських національно-територіальних одиниць у Донбасі в 20-х - на початку 30-х рр. ХХ ст. [14] та ін.

Значно менше цьому періоду приділено уваги в краєзнавчій літературі, із якої слід відзначити тільки роботу П. І. Лавріва. У своїй "Історії Південно-Східної України" він значне місце приділив саме Донбасу, зосередившись на розгляді змін в етнічному складі населення [15].

Мета статті - на основі аналізу літератури та джерел дослідити зміни в складі та структурі населення Донбасу в 1920-1926 рр.

Революція і громадянська війна, здійснення на практиці політики "воєнного комунізму" негативно позначилися на соціально-економічному та демографічному розвитку Донбасу. У першу чергу вони відбилися на стані виробництва та чисельності населення регіону.

Особливо постраждали вугільна промисловість та металургійне виробництво. Якщо в 1916 р. вуглевидобуток складав 1 млрд 700 млн пудів, то в 1920 р. - 273 млн пудів, тобто зменшився в 6,2 раза [16]. Відбулися значні зміни й у праві власності. Ще в лютому 1918 р. 2/3 шахт було націоналізовано, у 1919 р. під державне управління було передано банки, великі металургійні та машинобудівні заводи. Протягом 1920-1921 рр. бійці Донецької трудової армії взяли під контроль 14 шахт у ключових районах регіону. Проте це не призвело до відродження промисловості - робочої сили було замало, а умови праці - українськими важкими. Достатньо відзначити значне зменшення кількості шахтарів: якщо в 1916 р. їх у регіоні було 295 тис., то на 1 лютого 1921 р. - 130 тис. [17], а в 1926 р. їх чисельність не досягала й цієї цифри. Становище в регіоні ускладнювалося й тим, що, незважаючи на встановлення радянської влади на місцях, на території Донеччини протягом 1920-1921 рр. продовжували діяти махновці, а під їх маскою - місцеві бандитські угруповання, які здійснювали напади на населені пункти, підприємства та ін. Та й сама влада ще не зміцніла. Так, до часу переїзду Центрального правління кам'яновугільної промисловості до Бахмуту, Донецька губернія виглядала як повна руїна. Апарату влади насправді не було, тобто "подоба радянського апарату була лише в містах та у великих селищах" [18]. І все ж у цих умовах розпочалася відбудова промислового потенціалу регіону, що призвело до поступових змін у його економічному, соціальному, демографічному складі.

Зміни в складі та структурі населення в цей час зафіксували статистичні документи. Чисельність населення по містах та повітах у старих межах на 1920 р. (за Центральним Статистичним Щорічником 1913 р.) і за сільськогосподарським переписом 1916 р. (села + природний приріст) складала: Катеринославська губернія - у містах - 449300, а в селах - 2934300. Відповідно, у Бахмутському повіті нараховувалося 41100 осіб у містах і 604800 у селах [19]. Узагальнено ці зміни показує таблиця 1.

№ 5 (96) липень-серпень 2009 р.

Таблиця 1. - Чисельність населення по містах та повітах у старих межах на 1920 р. (за Центральним Статистичним Щорічником 1913 р.) і за сільськогосподарським переписом 1916 р. (села + природний приріст) [20]

Губернія/повіт	Міста	Села
Катеринославська губернія	449300	2934300
Бахмутський повіт	41100	604800
Маріупольський повіт	59600	328000
Слов'яносербський повіт	50200	293300

Загальна чисельність робітників у промисловості Донбасу в 1920 р. сягала лише 181,9 тис. осіб [22]. На шахтах залишалося 83 тис. шахтарів, більшість із яких були підлітки, жінки та люди похилого віку [23].

Не кращою була картина й по окремих волостях - усе це засвідчувало негативний вплив війни та за-непад економічного життя, зменшення чисельності населення (табл. 2).

Таблиця 2. - Чисельність населення по окремих повітах та волостях за Всеросійським сільськогосподарським переписом 1920 р. [24]

Повіт	Волость	Чисельність населення	Усього
Слов'янський	Олександрівська	3371	86733
	Барвенківська	128133	
	Белянська	12512	
	Гаврилівська	8691	
	Данилівська	8691	
	Михайлівська	4160	
	Непременська	3178	
	Прелесненська	6466	
	Сергіївська	7740	
	Слов'янська	3618	
Старобільський	Степанівська	12692	109991
	Черкаська	4201	

Таким чином, чисельність населення Слов'янського і Старобільського повітів була недостатньою для відновлення промисловості та її розвитку власними силами. Окрім того, окремі волості Слов'янського повіту пізніше було передано зі складу Харківської губернії. Дещо кращий вигляд мала ситуація в Юзівському повіті (табл. 3).

Аналізуючи таблицю, слід відзначити, що чисельність населення Юзівського повіту була вищою, ніж у Старобільському та Слов'янському. Безумовно, причиною цього було прибуття бійців Донецької трудової армії (ДОНТА) на шахти Центрального Донбасу. Подібна ситуація з населенням спостерігалася й у Шахтинському та Таганрозькому повітах, які входили в той час до складу Донбасу. Зокрема, чисельність населення Шахтинського повіту досягала в 1920 р. близько 150 тис. осіб [26]. Проте ці повіти недовго були в складі Донбасу й згодом, після російсько-українських переговорів 1923-1924 рр., були передані до складу Російської Федерації, що негативно позначилося на існуванні єдиного паливно-енергетичного комплексу та загальній чисельності населення регіону, його трудових ресурсах. До цього додався й голод 1921-1923 рр., який разом із незадовільним продовольчим та матеріальним забезпеченням спричинив постійну плінність робітників та їх утечі з підприємств.

Таблиця 3. - Чисельність населення по волостях Юзівського повіту за Всеросійським сільськогосподарським переписом 1920 р. [25]

Волості	Чисельність населення
Авдіївська	6057
Олександрійська	4550
Бешівська	6134
Благодатнівська	3856
Галицинівська	2507
Григорівська	7661
Грузько-Ломівська	12817
Оленівська	7645
Іванівська	3496
Калиново-Зеленопільська	3533
Каракубська	3637
Красногорівська	2841
Макіївська	2673
Мар'їнська	24060
Михайлівська	11101
Нижньокринська	8847
Миколаївська	6333
Новоандріївська	3433
Ольгинська	6059
Платонівська	3818
Старомихайлівська	2012
Стилівська	3287
Харцизька	3329
Старокримська	5186

"Комуністичні експерименти", які зводилися до відкритого пограбування селян, а також засуха 1921 р. призвели до масового голоду людей [27]. У результаті різко скоротилося поголів'я продуктивної й робочої худоби, підірвалися основи селянського господарства. Яскравим прикладом становища, у якому опинилися повіти регіону, є постанова з'їзду Рад другого району Маріупольського повіту від 10 листопада 1921 р.: "З'їзд визнає район голодуючим і постановляє просити центр про надання широкої своєчасної допомоги як на-сінням, так і продовольством" [28]. Незважаючи на подібні постанови й інших районів, продоволь-

ча допомога з України продовжувала йти в інші радянські республіки. 21 грудня 1921 р. бюлетень Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК повідомляв, що "край вмирає, в результаті голоду виникають явища, які не піддаються опису" [29].

Зрозуміло, що це негативно позначилося й на становищі промисловості регіону, тому наприкінці 1920 - початку 1921 р. до промислових міст Донбасу було спрямовано певну продовольчу допомогу, проте сам факт голоду влада визнала лише наприкінці 1921 р. Непросте політичне та економічне становище країни та регіону відбивалося й на приросту населення. Це показує таблиця 4.

Таблиця 4. - Природний рух населення по повітових містах Донецької губернії 1921 р. [30]

Місто	Народилося	Померло	Природний приріст
Бахмут	1389	1741	- 352
Дебальцеве	559	242	+317
Луганськ	1436	935	+501
Маріуполь	1045	1510	- 465
Слов'янськ	943	708	+235
Старобільськ	150	188	- 38
Таганрог	2511	2362	+149
Шахти	1174	932	+ 243
Юзівка	1241	2756	- 1515
Усього	10449	11374	- 925

Отже, голод призвів до зниження природного приросту населення, а в Юзівці, Старобільську, Маріуполі, Бахмуті та ін. фіксувався негативний показник природного приросту, тобто кількість померлих перевищувала кількість народжених.

Міста й села Донбасу переживали важкі часи. Досить відзначити, що наприкінці 1920 - на початку 1921 рр. розпочалося дезертирство трудармійців, яке згодом набуло масового характеру. ДОНТА, як й інші трудові армії, було ліквідовано, бо розпочався перехід до нової економічної політики. Це позитивно відбилося й на економічному розвитку регіону, і на матеріальному стані населення. Хоча зміни відбувалися поступово.

1922 рік приніс дещо кращий врожай, розпочався перехід від натуральної до грошової заробітної платні, що на тлі низьких цін на сільгосппродукцію матеріально стимулювало повернення робітників на підприємства, прибуття нових із інших регіонів. Про-

те наслідки голоду, який було викликано засухою й невмілими економічними заходами влади, не вдалося подолати ні в 1921 р. ні в 1922 р. Тільки наступний рік приніс певну стабілізацію як в економічному, так і в демографічному розвитку. У 1923 р. було проведено міський перепис, однак наявні дані не завжди відображають справжню картину змін у складі населення через їх неповноту. Наприклад, у Горлівці нарахували 2944 мешканці, проте із пояснень до перепису стає відомо, що мова йде не про все місто, а про копальню Бунге - одну з багатьох [31]; у Волновасі - 201 особу, проте йдеться тільки про пристанційне селище [32] тощо. Зрозуміло, що чисельність населення промислових міст і селищ постійно зростала. Нова економічна політика досить швидко позитивно позначилася на відбудові промисловості регіону та роботі промислових підприємств, у т. ч. на природному прирості населення, що можна простежити на прикладі Центрального Донбасу (див. табл. 5).

Таблиця 5. - Природний рух населення по окремих районах Артемівської округи за переписом 1923 р. [33]

Райони	Населення	Народилося	Померло	Природний приріст
Гришинський	41587	1581	716	865
Єнакіївський	47185	1650	396	1254
Зайцівський	49943	2022	766	1256
Залізнянський	28137	736	462	274
Костянтинівський	42866	1872	738	1134
Краматорський	21376	826	334	492
Лиманський	24517	779	348	431
Лисичанський	49591	1422	450	972
Ново-Економічний	34127	1047	340	707
Олександрівський	26199	982	349	633
Попаснянський	54851	1855	819	1036
Сергіївський	34280	1139	415	724
Усього по округі	552970	19428	7511	1197

Таким чином, природний рух населення мав позитивну динаміку. Значним був і механічний рух населення, особливо робітників. У жовтні 1921 р. чисельність шахтарів досягла 96 тис. осіб, а в 1922 р. - 116,7 тис. осіб [34]. Проте існуючі на той час підприємства не мали змоги поглинути всю робочу силу, тому частина робітників займалася й сільськогосподарським виробництвом, або покидала край. Так, залізнична криза 1922 р., коли залізничники не могли своєчасно вивезти вагонів із шахт, призвела до кризи вуглевидобутку. Шахти почали скорочувати видобуток вугілля, накопичивши 97,5 млн пудів вугілля, відповідно скорочували й робітників, унаслідок чого їх чисельність на шахтах ЦПКП Донбасу зменшилася з 116,7 тис. осіб до 90,4 тис. осіб. Надлишок робочої сили мав тимчасовий характер, що розуміли всі, тому зусилля прикладалися задля того, щоб зберегти контингент робітників. Одночасно відбувалася концентрація кількості робітників на великих підприємствах. Так, до середини 1923 р. на 272 підприємствах ценової промисловості працювало 188 тис. осіб, або 91 % від усіх зайнятих у виробництві. На державних підприємствах, які складали на початок 1923 р. 27,1 % загальної кількості, працювало 98,3 тис. осіб, на підприємствах кооперації - 0,6 %, у приватному секторі, який складав 66,4 % підприємств, - лише 1,1 % робітників.

Тільки подальший розвиток економіки Донбасу призвів до постійного зростання прибуття робітників і, відповідно, зростання чисельності населення регіону, особливо промислових міст та робітничих селищ. Так, за переписом 1926 року населення Сталіно досягло 105857 осіб, Луганська - 71780, Артемівська (Бахмута) - 37780, Ворошилівська - 16040, Кадіївка - 17102, Костянтинівка - 25303, Краматорська - 12348, Красного Луча - 7029, Макіївка - 51471, Маріуполя - 41341 осіб тощо [35]. Тобто найбільше зростання чисельності населення відбувалося в промислових містах та робітничих селищах регіону, причому значну більшість його складало працездатне населення.

Таким чином, перехід від воєнного комунізму до "нової економічної політики" призвів до зростання чисельності населення регіону, що заклало підмурок для подальшого формування його трудових ресурсів.

Висновки

Революція і громадянська війна, а також політика "воєнного комунізму" негативно позначилися на розвитку економіки, чисельності та складі населення Донбасу. Для відбудови підприємств та забезпечення потреб країни у вугіллі та метали використовувалася примусова праця трудоварників. Проте вона не виправдовувала себе, саме через примусовість була відсутня достатня матеріальна мотивація праці та, тому в трудоварній частині були випадки дезертирства. Становище ускладнилося особливо під час голоду 1921-1922 р. Тільки перехід до "нової економічної політики" призвів до кардинальних змін - було відбудовано промисловість, постійно зростали чисельність населення регіону, а відповідно й трудових ресурсів, природний та механічний приріст. Прибуття нових робітників у 1922-1923 рр. набуло масового характеру, і підприємства не мали змоги прийняти їх усіх на роботу. І тільки зацікавленість влади в подальшому розвитку вугільної та металургійної промисловості для проведення індустріалізації поклали початок подальшому бурливо-

му розвитку економіки регіону й новій хвилі міграцій людей до Донбасу. Це дозволило забезпечити подальший розвиток економіки регіону, забезпечити основу формування його трудових ресурсів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. История рабочих Донбасса. - Т. 1. - К. : Наукова думка, 1981.
2. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) : спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. - К., 1995.
3. Гордієнко Л. Ликвідація безробіття в Українській ССР (1921-1930 гг.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Л. Гордієнко. - К., 1975. - 21 с.
4. Бут О. М. "Економічна контрреволюція" в Україні 20-30-і роки ХХ ст.: Від нових джерел до нового осмислення / О. М. Бут, П. В. Добров. - Донецьк, 2002. - 316 с.
5. Першак Д. А. Состав рабочих угольной промышленности Донбасса в 1917-1920 гг. / Д. А. Першак : тезиси докладов респ. конференции ["История рабочего класса в УСРР в период социализма"], (12-14 апреля 1967 г.). - Харьков : Изд. Харьковского университета, 1967. - С. 38-45.
6. Никольский В. Н. НЭП в Донбассе : историческое исследование / В. Н. Никольский, В. Н. Изюмов. - Донецьк, 1992.
7. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів держбезпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х - 1950-ті рр.) : історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський. - Донецьк, 2003. - 624 с.
8. Лихолобова З. Г. Процессы урбанизации в Донбассе (1926 -1939) / З. Лихолобова, В. Коваленко // Нові сторінки історії Донбасу. - Кн. 3. - Донецьк, 1994. - С. 56-74.
9. Нікітенко К. В. Висвітлення проблем недержавного сектора промисловості України в умовах НЕПу в історіографії 1920-х років / К. В. Нікітенко // Нові сторінки історії Донбасу. - Кн. 13/14. - С. 108-115.
10. Стяжкіна О. В. Пересічна людина Донбасу на початку 1920-х років : у пошуках слова, простору і часу / О. В. Стяжкіна // Нові сторінки історії Донбасу. - Кн. 13/14. - Донецьк, 2007. - С. 76-99.
11. Сапіцина О. М. Аналіз потреби жіночої робочої сили в сільському господарстві в контексті вирішення проблеми безробіття в СРСР (середина 20-х - початок 30-х рр. ХХ ст.) / О. М. Сапіцина // Історичні записки. - Вип. 7. - Луганськ : Вид. СЛУ, 2005. - С. 184-191.
12. Сучкова О. Ю. Єврейська етнічна меншість в Донбасі (1920-1930-і рр.) / О. Ю. Сучкова // Нові сторінки історії Донбасу. - Кн. 12. - Донецьк, 2006. - С. 105-119.
13. Струченков О. В. Умови праці інженерно-технічних спеціалістів промисловості Донбасу в добу радянської модернізації (кінець 1920-х - 1930-і роки) / О. В. Струченков // Нові сторінки історії Донбасу. - Кн. 13/14. - Донецьк, 2007. - С. 260-274.
14. Малярчук Н. Г. Створення російських національно-територіальних одиниць в Донбасі в 20-х - на початку 30-х рр. ХХ ст. / Н. Г. Малярчук // Нові сторінки історії Донбасу. - Кн. 13/14. - Донецьк, 2007. - С. 274-291.
15. Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України / П. І. Лаврів. - К. : УВС, 1996. - 208 с.
16. Никольский В. Н. НЭП в Донбассе : историческое исследование / В. Н. Никольский, В. Н. Изюмов. - Донецьк, 1992. - С. 8.
17. Никольский В. Н. НЭП в Донбассе : историческое исследование / В. Н. Никольский, В. Н. Изюмов. - Донецьк, 1992. - С. 8.
18. Никольский В. Н. НЭП в Донбассе : историческое исследование / В. Н. Никольский, В. Н. Изюмов. - Донецьк, 1992. - С. 12.

19. Центральний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 141.
 20. Таблицю складено за: ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 1-2.
 21. ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 55.
 21. Там само. - Арк. 20,44.
 22. История рабочих Донбасса. - Т. 1. - К., 1981. - С. 203.
 23. История рабочих Донбасса. - Т. 1. - К., 1981. - С. 203.
 24. Таблицю складено за: ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 71. - Арк. 8.
 25. Таблицю складено за: ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 313. - Арк. 5.
 26. Там само. - Арк. 6.
 27. Бут О. М. "Економічна контрреволюція" в Україні 20-30-і роки XX ст. : від нових джерел до нового осмислення / О. М. Бут, П. В. Добров. - Донецьк, 2002. - С. 45.
 28. Бут О. М., Добров П. В. Указ. праця, С. 46.
 29. Бут О. М., Добров П. В. Указ. праця, С. 47.
 30. Таблицю складено за: ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 1422. - Арк. 3.
 31. ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 313. - Арк. 4.
 32. Там само. - Арк. 5.
 33. Таблицю складено за: ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 1. - Спр. 1422. - Арк. 23.
 34. История рабочих Донбасса. - Т. 1. - К., 1981. - С. 205.
 35. Міські селища УСРР : зб. статистично-економічних відомостей. - Харків, 1929. - С. 6-10, 12.

M. Alfiorov

POPULATION OF DONBAS IN 1920–1926

In article consider the Donbas population changes in 1920-1926 years, in his storage quantity and other. Shown changes dynamics quantity of population in 1920, 1923, 1926 years. The conclusions on the nature of influence of political factoris into changes quantity of population, natural and mechanical increase.

Key words: Donbas, region, population, natural and mechanical increas e of population, quantity.

© М. Алфьоров

Надійшла до редакції 16.07.2009

УДК 94(477)"19"+323.1

РЕАЛІЗАЦІЯ МОВНИХ ПРАВ У ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНО–КУЛЬТУРНИХ ТОВАРИСТВ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (кінець 1980–х – 2000–ті рр.)

АНДРІЙ ШАЙХАТДІНОВ,

аспірант Донецького національного університету

У статті досліджено основні напрями діяльності національно-культурних товариств Донецької області в сфері відродження національних мов. Проаналізовані здобутки та проблеми у справі національного шкільництва, визначено особливості розвитку недільних шкіл.

Ключові слова: національні меншини, національно-культурні товариства, Донецька область, національна освіта.

Постановка проблеми. У процесі національно-культурного відродження чільне місце займає відродження рідної мови. І не випадковим є те, що етнічна самоорганізація меншин у Донецькій області завжди позначалася акцентуванням мовних аспектів етнічного буття. Мовне питання й зараз є одним із найактуальніших у діяльності національно-культурних товариств.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Політико-правові аспекти реалізації мовних прав етнічних меншин України досліджувалися в роботах провідних українських етнополітологів М. Шуль-

ги, Л. Нагорної, О. Майбороди, Ю. Римаренка, Л. Лойка, В. Єрмолової [1] та інших.

Вивчення процесу відродження національних мов меншин Донеччини наприкінці 1980-х - на початку 1990-х рр. було важливим напрямом наукового пошуку Т. Болбат [2]. Становлення освітньої інфраструктури греків Донеччини висвітлено в монографії К. Балабанова і С. Пахоменка [3]. Низка дискусійних матеріалів із мовного питання вміщена на сторінках газети "Форум націй" - друкованого органу Конгресу національних громад України [4].

Метою статті є характеристика процесу реалізації

№ 5 (96) липень-серпень 2009 р.